

אסלאם ודמוקרטיה – הילכו שניים יחדיו בלתי אם נועדו?

יואב רוזנברג

מבוא

מאמר זה יציג טענה לפיה ניתוח האירועים שהתחוללו במזרח התיכון במהלך השנתיים האחרונות, מחייב עיון מעמיק ביסודות הפילוסופיה הפוליטית, ושימוש במושגי יסוד פילוסופיים הקשורים במושג הנאורות, החירות וריבונות האדם והאל. במובנים רבים, המתרחש במזרח התיכון כעת, מזכיר במידת מה את שהתרחש באירופה לפני מאתיים שנה, עם עליית מושג הנאורות והלאומיות. כמובן, האירועים במזרח התיכון מתרחשים במאה ה־21, ולא ניתן לדמיין אותם כאילו התרחשו במאה ה־18 או ה־19. כך לדוגמא, נכתב כבר רבות על השימוש שעשו אזרחי המזרח התיכון באינטרנט וברשתות החברתיות, על מנת לעקוף ולהתל במנגנוני הפיקוח של המשטרים האוטוריטריים נגדם רצו למחות. טכנולוגיה זו כמובן לא היתה זמינה לפני מאתיים שנה, וכך גם אמצעי תקשורת ההמונים האחרים המעבירים בזמן אמת את התמונות מהמתרחש במדינות ערב. אולם הבנה מעמיקה של מושג הנאורות ושל השיטות הפוליטיות שצמחו ממנו, יאפשר לבחון בצורה טובה יותר את משמעות עלייתן של מפלגות אסלאמיות לשלטון במדינות ערב רבות, ולהגדיר טוב יותר את סיכויי צמיחתם של ממשלים דמוקרטיים במדינות אלה. הטענה המרכזית המוצגת במאמר זה היא כי לא ניתן עדיין להכריע בשאלה האם יצמחו במדינות ערב ממשלים דמוקרטיים. תהליכי ההתגבשות של משטרים חדשים במדינות ערב ייקחו עוד שנים רבות ולא ניתן לפסול בשלב זה גם את האפשרות של התפתחות דמוקרטיות אסלאמיות. באם אלו אכן יתפתחו אין לצפות שיהיו בעלות מאפיינים נאורים ליברליים בדגם המערבי, אך יתכן שיאפשרו את זכויות המיעוטים בלחץ הציבור וכן בחירות דמוקרטיות חופשיות לכל הפחות. העת הנוכחית מחייבת עיון מעמיק במבני היסוד הפילוסופיים המונחים ביסוד הערכות המודיעין והערכות המומחים.

יואב רוזנברג הוא דוקטורנט להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים, אוניברסיטת קיימברידג', אנגליה

רבים מהניתוחים שפורסמו עד כה, במיוחד בישראל, נכתבו בידי מומחי מזרח תיכון. הדיסציפלינה האקדמית של לימודי המזרח התיכון מניחה מזה שנים את הבידול של החברות והמדינות באזור הגיאוגרפי המכונה "המזרח התיכון" מתופעות גיאופוליטיות גלובליות אחרות. ברי שחוקרי המזרח התיכון אינם מתעלמים מתופעות גלובליות (כגון האינטרנט, הגלובליזציה הכלכלית ועוד), אולם הם משמרים את ההתייחסות לתנועות ולחברות במזרח התיכון ככאלו המחייבות מומחיות ייחודית לשם הבנתן. הם מציירים מעין "מהות" ייחודית של בני האזור ושל הצורות הפוליטיות הנהוגות בו. כאמור, מאמר זה יציג טענה מהותית לפיה הבנת התהליכים העוברים על המזרח התיכון בימים אלו, מחייבת קישור מהותי שלהם לתופעות שהתרחשו במשך מאות השנים האחרונות באירופה ובארצות הברית. הצגת הזרם האסלאמי שזכה לאחרונה לכמה נצחונות מרשימים בבחירות חופשיות באזור, ככזה שדוחה את "ערכי המערב", היא הצגה לקויה שאיננה מיטיבה לתאר את "המערב" ואת "ערכיו".

תחילה תתואר בקצרה תנועת הנאורות, שנושא הדגל הבולט ביותר שלה הוא הפילוסוף עמנואל קאנט שפעל בגרמניה במאה ה-18, ובהמשך יתוארו הזרמים שהתנגדו לנאורות מאז כינונה ועד ימינו אלו. לאחר מכן, אצביע על כך שחלק ניכר מהתנועות האסלאמיות באזור ניזונות רעיונית מתנועת האנטי נאורות המערבית, ומתייחסות אליה, גם אם בבסיסן מצויה האמונה הדתית באסלאם. לפיכך, ניתוח נכון של סיכויי ההתפתחות של "דמוקרטיה אסלאמית" יהיה בלתי אפשרי ללא הבנה מעמיקה של מושג הדמוקרטיה, הן במובנו המערבי והן במובנים החדשים שניתן לחשוב עליהם בהקשר המזרח תיכוני העכשווי. ההכרעה בין העדפה של המאפיינים הפרטיקולריים של המזרח התיכון, לבין בחירה במאפיינים הגלובליים של האנושות באשר היא, הינה הכרעה אידאולוגית בעיקרה, ואיננה ניתנת להצדקה במחקרים היסטוריים או תרבותיים. מאמר זה מעדיף להביט בהתרחשויות במזרח התיכון בעת הנוכחית דרך פריזמה מערבית וגלובלית, הנוגעת לשאלת ריבונות האדם וחירותו. הרעיונות הנוגעים לסוגיות אלו אמנם פותחו במה שמכונה "המערב", אולם בהיותם רעיונות פילוסופיים הם רלבנטיים בכל רחבי הגלובוס, גם אם יש כאלו שחושבים אחרת.

הנאורות מהי?

על שאלה זו ניסה להשיב הפילוסוף הגרמני עמנואל קאנט במאמרו משנת 1784 "תשובה לשאלה: הנאורות מהי?". במאמרו הגדיר קאנט את המושג "נאורות", ובכך קבע למשך דורות את אופן הדיון במושג זה. קאנט כותב כי "נאורות היא יציאת האדם מחוסר־בגרותו, שהוא עצמו אשם בו. חוסר־בגרות הוא אי־יכולתו של אדם להשתמש בשכלו בלי הדרכת הזולת... 'העז לדעת!' היא אפוא סיסמת הנאורות".¹

קאנט לא מסתפק בהתייחסות לאדם היחיד. הוא קובע בהקשר החברתי "שציבור שלם יגיע בכוחות עצמו לנאורות, זה בהחלט ייתכן, ואם רק יניחו לו חופש, הדבר כמעט בלתי נמנע... השימוש הציבורי בתבונה צריך להיות חופשי בכל עת, ורק הוא לבדו מסוגל לכונן נאורות בקרב בני האדם". קאנט מאד ברור ביחסו לכנסיה וליכולת של אנשי הדת לאכוף מוסכמות נצחיות שאינן מבוססות על שכל האדם: "להתאחד על חוקה דתית קבועה, שאסור להטיל בה ספק בפומבי, אפילו למשך חיי אדם אחד ולבטל בכך כביכול תקופה שלמה של התקדמות האנושות לקראת שיפור עצמי ולעקר אותה, ובכך אף לגרום אולי נזק לדורות הבאים, דבר זה אסור בהחלט".² בכך קורא קאנט תגר על כוהני הדת ובהמשך המאמר גם על השליטים המדיניים, אותם הוא מגביל ביכולתם לפגוע בחופש המחשבה ובחופש הביטוי של אזרחיהם ונתיניהם. הנאורות נקשרת אם כן בקשר בל ינתק עם הליברליזם הפוליטי במובן של מתן זכויות יסוד לאזרחים, ובפרט חופש ביטוי פומבי. חשוב לציין עם זאת, שקאנט אינו קורא לאנרכיזם פוליטי בו כל אדם יכול להחליט בכח שכלו האם ברצונו לשלם מיסים, להתגייס לצבא, או לציית לחוקי המדינה. קאנט קורא לציית אזרחי מלא, במקביל לחירות התבונית של כל אזרח. המרחב הציבורי הוא המקום בו שולטת התבונה, ואילו במרחב בו ממלא האזרח תפקיד פרטי מסויים (כחייל, כאיש ממשל, כפועל) עליו לציית כדי לשמר את הסדר האזרחי. הדבר קשור קשר הדוק גם לתפיסתו המוסרית של קאנט, אולם תקצר היריעה מלתאר קשר זה במאמר הנוכחי.

הנאורות, אם כן, היתה בתחילתה תנועה מהפכנית שקראה להסתמכות האדם על שכלו בבואו לחקור את המציאות הטבעית וכן את ערכי המוסר האנושיים. לנאורות קשר הדוק גם למהפכה הפרוטסטנטית של המאה ה-16 שקראה לאדם הנוצרי להבין את ספרי הקודש בעצמו, ולנתק את עצמו מסמכותה של הכנסיה ומהבלעדיות של פרשנות כתבי הקודש שנטלו לעצמם כוהני הדת הקתולית. השפעה נוספת היא השפעת המהפכה המדעית שהביאה להשגים מרשימים מאד בכוח שכלו של האדם והתבוננותו האובייקטיבית בטבע. הנאורות, ביסודו של דבר, איננה מכירה בסמכות דתית, אלוהית, כנסייתית או פוליטית, והיא מציבה במרכז המחשבה הפוליטית את חירותו של האדם ואת ריבונותו על גופו ועל שכלו. לרבים בישראל בימינו, נשמע משפט זה כמעט טריוויאלי. אולם אין צורך לחזור שנים רבות לאחור כדי להזכר, כי לאורך מרבית ההסטוריה האנושית לא היה האדם ריבון על עצמו, ולא היתה לו חירות וזכויות יסוד. בני האדם היו כפופים למרות פטריארכלית, לפיאודלים, לכנסיה ולעוד גורמים רבים שקבעו עבורם מה יחשבו, כיצד יתלבשו, במה יעסקו, עם מי יתחתנו ועוד ועוד דברים שכיום מעוגנים בחוקי יסוד המעניקים לאדם את הזכות להחליט בנושאים אלו לבדו.

רעיון הנאורות זכה לעדנה תחת הממשל הרפובליקני של בוש הבן. דוגמא לטענות שהושמעו כנגד רעיון הנאורות שקידם ממשל בוש הבן בתחילת שנות ה-2000 במלחמתו כנגד צדאם חסין, אפשר למצוא במאמר שפורסם בפברואר 2004 על ידי רס"ן מיכאל ורס"ן אלון,³ שקבעו, כנגד הצהרות דוברי ממשל בוש הבן, כי "הצגת תקדימים מעולם פוליטי, חברתי ותרבותי שונה מזה שבמזרח התיכון מטעה במידה רבה". הכותבים מכוונים לדוברי הממשל שהסתמכו על השינויים הפוליטיים שהתחוללו במזרח אירופה ובדרום אמריקה כסימוכין לכך שניתן לחולל שינוי פוליטי דומה גם במזרח התיכון. בכך, שוב, מצדיקים המחברים את ההתייחסות הייחודית והנבדלת לאזרחי המזרח התיכון, על בסיס תרבות שמבדלת אותם לכאורה משאר אזרחי העולם באופן איכותי. הכותבים, מומחים למזרח תיכון, מאפיינים את החברה המזרח תיכונית ככזו ש"ספוגה אמונה לגבי תפקידו הדומיננטי של הגורל, המוכתב מראש בחיי הפרט והקולקטיב, ובשל כך היא גם דבקה בהנחה שלפיה קיים הכרח הסטורי דטרמיניסטי (דבר המוליד לא פעם נטיה לפאסיביות ולדחיית חתירה לשינוי המציאות בדמות השענות על ה"צבר", הסבלנות המזרח תיכונית הידועה). מעבר לכך, מעניקות החברות בעולם האסלאם חשיבות ברורה לעדיפות הקולקטיב על פני רעיון האינדיבידואליזם הרווח במערב".⁴ רס"ן מיכאל ורס"ן אלון טוענים כאן שתי טענות שונות: האחת נוגעת לפאסיביות לכאורה של הציבור הערבי, שאינו נוקט במעשים כנגד המשטרים המושחתים, בשל איזו אמונה ב"תפקידו הדומיננטי של הגורל". הטענה השנייה, שאין לה קשר הכרחי או סיבתי לראשונה, גורסת כי החברות במזרח התיכון מעדיפות את הקולקטיבי על פני האינדיבידואלי. ברור כמובן שניתן להעדיף את הקולקטיב על פני הפרט, ועדיין לצאת במחאה אקטיבית כנגד משטר דיקטטורי ומושחת, כפי שאכן קרה לאחרונה בכמה מדינות ערביות. שתי הטענות שמציגים הכותבים אינן קשורות בהכרח זו לזו.

במסקנות המאמר שלהם ממהרים המחברים לטעון כי "הולכת ומתחדדת ההכרה, כי ארצות הברית והמערב כולו מודאגים מהבעיות במזרח התיכון ומוכנים לטפל בהן באופן נמרץ הרבה יותר ממה שמוכנים בני האזור עצמו לעשות בנושאים אלה. העדר דמוקרטיה, קיצוניות וטרור, חולשת החברה האזרחית, הזיקה הרופפת ל"מדינת הלאום", העוני והבערות, מעמדה הנחות של האשה – כל אלה מסתמנים כבעיות המטרידות הרבה יותר את המערב (ולמעשה מאיימות על "שלוות חייו") מאשר את רוב בני המזרח התיכון. לא זו בלבד שרוב הציבור במזרח התיכון אינו מתייחס לבעיות האלה באותה מידה של חומרה כמו המערב, אלא לעיתים, כך נראה, הוא אף כלל אינו תופס אותן כבעיות".⁵ נדמה, שקריאת פסקאות אלו בשנת 2012 איננה מותירה מקום לספק: החברה המזרח תיכונית אמרה את דברה. רוב הציבור במצרים, בתוניס, בסוריה ובמדינות נוספות רואה את בעיות העוני,

השחיתות, מעמד האישה ועוד כבעיות יסוד שלשמן יצא אל הרחובות וסיכן את חייו בפועל. יתכן שהוא מעדיף את הקולקטיב על פני האינדיוידואל, אולם אין בין העדפה זו לבין "קבלת הגורל" דבר וחצי דבר.

אנטי נאורות – תנועה שימיה כימיה הנאורות

לאנשים הגדלים במדינות דמוקרטיות חילוניות וליברליות כמו ישראל, תיאור הנאורות שלעיל נשמע כאמור בהיר וכמעט ברור מאליו. זכויות הפרט, חופש הביטוי, ליברליזם ודמוקרטיה נשמעים כמעט היינו הך. מושג הנאורות מופיע בשפה העברית כמושג שכולו חיובי. אין כמעט אנשים שיכריזו על עצמם בגאווה כ"לא נאורים". אולם, לתנועת הנאורות קמו מתנגדים רבים לאורך כל השנים מאז החלה לצמוח ועד ימים אלו. רוב המתנגדים היו חלק מהתרבות המערבית, וצמחו במדינות המערביות. התנועה הבולטת ביותר שהשפיעה רבות על מתנגדי הנאורות היתה התנועה הרומנטית. ביסודה עמדה התפיסה כי שכל האדם הינו מוגבל ואין ביכולתו לחשוף את כל סודות הטבע ולהגיע למוסכמות מוסריות אוניברסליות, בניגוד לטענת קאנט. גם תנועות דתיות רבות המשיכו להתנגד לרעיון הנאורות, על בסיס ריבונות האל בעולם ועל בסיס הטענה בדבר מוגבלות בני האנוש.

זרם חשוב מאד המתנגד לנאורות ולליברליזם והממשיך להשפיע גם היום על החשיבה הפוליטית באירופה ובארצות הברית הוא הזרם המכונה "אסכולת פרנקפורט". מדובר בקבוצת הוגים נאו־מרקסיסטים שהחלה את פעילותה לפני מלחמת העולם השנייה בפרנקפורט, ושמרבית חבריה עזבו את גרמניה והיגרו בעיקר לארצות הברית בזמן המלחמה. הפסימיות המאפיינת את תפיסתם נובעת הן ממקורות מרקסיסטיים והן מהנסיון ההסטורי של השואה, של ההרג התעשייתי של היהודים במהלכה והשימוש בנשק אטומי כנגד אוכלוסיה אזרחית ביפן. מנהיגי הקבוצה היו מקס הורקהיימר ותאודור אדורנו, והקבוצה עסקה בניתוח חברתי מעמיק של בעיות החברה המערבית בת זמנם.

את מאמרו "מושג הנאורות"⁶ פותח הורקהיימר כך: "הנאורות במובנה הרחב ביותר, כלומר זה של מחשבה מתקדמת, שמה לה מאז ומתמיד למטרה ליטול מבני אדם את הפחד ולהציבם כאדונים. אולם כדור הארץ שהושכל כל כולו זוהר בסימן של שואה עטורת נצחון". כך מסמן הורקהיימר את הבעיה העיקרית איתה התמודדו אנשי אסכולת פרנקפורט – ההשכלה שכבשה את העולם המערבי ושעל פי קאנט היתה אמורה להוביל אותו למקום צודק יותר, הצמיחה משטרים דיקטטוריים ומלחמות עולם, שבסופם שואה בה שימשה הטכנולוגיה, שהושגה בכוח שכלו של האדם, להרג מיליוני אזרחים חפים מפשע ולרצח החמור ביותר שידעה ההיסטוריה האנושית. הנאורות, על פי הורקהיימר, הפכה את הטכנולוגיה לכלי באמצעותו משתלט האדם על העולם, והמהפכה התעשייתית הפכה את המדע לכלי

פונקציונלי בלבד, המנותק מהשאיפה המקורית לחקר האמת. האינסטרומנטליות של המדע והטכנולוגיה, אפשרו לנכר אותם מעולם המוסר ובכך התאפשר ניצולם לצרכי הרג המוני. השליטה על הטבע מביאה עימה מניה וביה גם את ניכורו של האדם מהמציאות, מושג יסודי בחשיבה המרקסיסטית והפרוידיאנית. הניכור מונע אושר מהאדם, בניגוד לחזון הקאנטיאני. את מאמרו מסיים הורקהיימר בקביעה "הנאורות [נהפכת] בשירותו של ההווה להונאה גמורה של ההמונים".⁷

"האביב הערבי" – האם יש עדיין מקום לאופטימיות?

ללא ספק, תנועת האחים המוסלמים, כמו תנועות דתיות אחרות (נוצריות, יהודיות ומוסלמיות כאחד), מאמינה כי האדם אינו ריבון לעצמו, וכי מרות האל וכתבי הקודש מחייבים את האדם ומטילים מגבלות על אורחות חייו. התיאולוגיה, בפרשנותה לכתבי הקודש, מגלה רבדים נסתרים במציאות, ששכלו של האדם, המדע והטכנולוגיה לעולם לא יצליחו לחשוף, בניגוד לרעיונות הקאנטיאנים בדבר אפשרות כיבוש האושר על בסיס התבונה האנושית בלבד. גם העולם הערכי, והשאיפה לכינון צדק עלי אדמות, מחייבים לדידם של האחים המוסלמים הסתמכות על ההלכה ועל כתבי הקודש, והעדפתם על פני חוקי אנוש. במובנים אלו קרובה תנועת האחים לתנועות אנטי ליברליות מערביות, ומוכרת ההשפעה הרבה של הוגים מערביים כאלו על האחים, כמו גם השפעתם העמוקה על החשיבה השיעית במהפכה האסלאמית באיראן.⁸

אם כך, חשוב מאד להבין מה ניתן לצפות מתנועה אסלאמית ומה לא ניתן לצפות ממנה. המושג המערבי של "ליברליות" ו"נאורות", ככל שהוא מסמן את ריבונות האדם וחירותו, חייב להדחות על ידי תנועה החורתת על דגלה את ערכי האסלאם והשריעה. צריך גם להזכיר את העובדה ההסטורית הברורה שמייסדי

תנועת האחים המוסלמים שאבו לא מעט עידוד מעלייתן של התנועות הפשיסטיות בתחילת המאה הקודמת. אולם להבנתי גם על תנועת האחים המוסלמים עברו שינויים במאה השנים האחרונות, ומנהיגיה הנוכחיים מתמודדים עם אתגרים אחרים לגמרי מאלו שעמדו בפני מייסדיה בתחילת המאה ה־20. כך למשל, מושג הדמוקרטיה, במובן של קבלת החלטת העם, או במבחנו הפשוט של עריכת בחירות מדי מספר שנים, לאו דווקא סותר את ערכי הדת בהם מאמינים חלק ממנהיגי "האחים המוסלמים", וביניהם

המושג המערבי של "ליברליות" ו"נאורות", ככל שהוא מסמן את ריבונות האדם וחירותו, חייב להדחות על ידי תנועה החורתת על דגלה את ערכי האסלאם והשריעה

גם נשיא מצרים מרסי. במובן זה, ועל רקע האופן בו הביע הציבור הערבי את עמדותיו בכיכר השוק בשנותיים האחרונות, ניתן להבחין בעיסוק כן ומעמיק מאד בקרב האחים המוסלמים באופן בו ניתן לאמץ מושגים דמוקרטיים תחת הנחות

היסוד של תנועה דתית. וודאי שיש מקום לכינון צדק חברתי על פי התנועה – מטרה זו הנחתה את חברי התנועה עוד בטרם עלו לשלטון, במסגרת פעילות ה"דעווה" המגוונת שלהם, שהיא גם זו שהנחילה להם אהדה ציבורית, בפרט על רקע מחדלי השלטונות האוטוריטריים הקודמים והשחיתות העמוקה שפשתה בהם. חשוב לזכור, כי גם קאנט מחיל מגבלות על חירותו של האזרח הגרמני, ומחייב אותו בציות לחוקי המדינה (כידוע, בסוף המאה ה-18 טרם כוננו דמוקרטיות פרלמנטריות במדינה כלשהי בעולם). עצם העובדה שממשל מסויים מחיל מגבלות על אזרחיו, יהיו הן מגבלות הלכתיות או אחרות, אינה מונעת כשלעצמה כינון דמוקרטיה במובן הבסיסי של בחירות חוזרות, ושל זכויות יסוד ושוויון.

לאחר שעלו לשלטון בחלק ממדינות ערב מפלגות אסלאמיות, מיהרו מרבית הפרשנים הישראלים להספיד את סיכויי "האביב הערבי". פרשנים אלו נוטים לפסול את האפשרות למימוש חברה וממשל דמוקרטי במדינות ערב שלאחר (ובחלק מהמדינות לפני) המהפכות השלטוניות שהרחיקו את המשטרים האוטוריטריים והדיקטטורים. כך, במאמר שפירסם אל"מ מיכאל, חוזרת הטענה היסודית בדבר נבדלותה של החברה המזרח תיכונית משאר החברות בעולם. גם הפעם תוקף המחבר את הקולות "האופטימיים" המתארים את המזרח התיכון "החדש" כ"אזור שאותו מנהיגים ומעצבים צעירים מודרניים הכמהים אחר תרבות המערב, מונעים מכוח רעיונות ליברליים ודמוקרטיים ופועלים על בסיס רשתות חברתיות".⁹ כבר במשפט זה קובע המחבר זהות בין כמיהה אחר תרבות המערב במובנה הליברלי, לבין חזון חיובי למזרח התיכון. ממילא, כוחות אסלאמיים שאינם כמהים אחר תרבות המערב, לא יוכלו להוביל רעיונות דמוקרטיים. יחד עם זאת, אל"מ מיכאל מיטיב לתאר את הדילמות איתן מתמודדות התנועות האסלאמיות בבואן לעצב

סדר פוליטי חדש, ובהתמודדותן עם דרישות הרחוב לזכויות יסוד ולחירות. הוא מתאר נכון לטעמי את האפשרות ליצירת "סדר דמוקרטי אך לא ליברלי"¹⁰ במובן זה שתתקבל מרות החלטת העם, אך לאו דווקא יתאפשרו חירויות פרט שיסתרו את ההלכה האסלאמית.

הטענה העיקרית של מאמר זה, היא שלא ניתן לטעון טענה קטגורית לפיה האחים המוסלמים אינם יכולים לשמש בשלטון ובמקביל לנקוט בשיטות דמוקרטיות, ובמיוחד לאפשר בחירות חופשיות, שעשויות להוביל גם להפסד התנועה בבחירות ובהעברת השרביט לתנועות

פוליטיות אחרות (למשל חילוניות ליברליות). אי אפשר לצפות מהתנועה שתנקוט במדיניות ליברלית חילונית בעצמה, במובן העמוק של הנאורות כפי שהוסבר לעיל. התנועה האסלאמית אינה מאמינה בריבונותו של האדם, ובהשגת צדק

לא ניתן לטעון טענה לפיה האחים המוסלמים אינם יכולים לשמש בשלטון ובמקביל לנקוט בשיטות דמוקרטיות, ובמיוחד לאפשר בחירות חופשיות, שעשויות להוביל גם להפסד התנועה בבחירות

וקידמה באופן הקאנטיאני, המעודד פעילות האדם בכוח שכלו בלבד. "הסלידה העמוקה מהמערב" שמייחס אל"מ מיכאל במסקנותיו לתנועות האסלאמיות, היא סלידה מהמערב הנאור, החילוני והליברלי. אולם כפי שהסברתי לעיל, קיימות לאורך מאות בשנים תנועות רבות ושונות במערב עצמו, הסולדות גם הן ממושג "הנאורות" במובנו הקאנטיאני הפשוט. חלקן הפכו לתנועות דיקטטוריות שסלדו מרעיונות הדמוקרטיה המערבית (כמו התנועות הפשיסטיות בעשורים הראשונים של המאה ה-20), אך חלקן מממשות מזה שנים את רעיון הדמוקרטיה (כך למשל מרבית התנועות הסוציאל דמוקרטיות המעדיפות את ערכי הערבות ההדדית הקולקטיבית על ערכי החופש האינדיבידואלי הבלתי מעורער המוקנה לכל אזרח על פי השיטות הליברליות והקפיטליסטיות).

אמנם הנסיון האיראני הוא עגום בהקשר של אפשרות מימושה של דמוקרטיה אסלאמית (על אף שגם שם קיים עיסוק וויכוח מתמיד באשר ליחס בין דמוקרטיה להלכה אסלאמית), אך קיימים גם נסיונות טובים יותר בהיבטי ההתנהלות הממשלית (למשל בתורכיה). צמיחתו של מעמד ביניים ויכולת ביטוי ציבורית (כפי שבאה לידי ביטוי בכיכרות במדינות ערב בשנותיים האחרונות) עשויה גם להכריח את התנועות האסלאמיות לסגל לעצמן דפוסים דמוקרטיים בהקשרי מדיניות הפנים, גם אם דפוסים אלה לא יהיו "נאורים" וליברליים במובנים שהוגדרו במאמר זה. נפילת הממשלה בתוניסיה לאחר רצח מנהיג האופוזיציה היא דוגמא אחת, ונסיונות של מורסי מנסיונות לקדם רפורמות מסויימות בשל לחץ דעת הקהל והרשות השופטת, היא דוגמא שניה.

דעה דומה לזו של אל"מ מיכאל, ניתן למצוא גם במאמרו של פרופ' אשר ססר, בו הוא מצביע על כך ש"החברות המזרח תיכוניות לרוב אינן חילוניות, והציבור בהן מייחס חשיבות רבה גם לאמונה ולפולחן הדתי".¹¹ גם הוא יוצא נגד הנסיון להשליך מנסיון "אביב העמים" שהתחולל באירופה במאה ה-19 לאביב הערבי בן ימינו, ומקפיד על שמירת האבחנה התרבותית בין המערב למזרח. ססר מצביע על פער לכאורה בין "ציפיות המשקיפים...לכינון משטרים ליבראליים-חילוניים על חורבות המשטרים הישנים, לבין המציאות שהתהוותה לבסוף".¹² ססר מפנה את זעמו כמובן לזרמים הפוסט מודרניים במערב, שביקשו לקרוא תגר "על אבני היסוד של המחשבה הרציונאלית של הנאורות המודרנית".¹³ בכך הופך ססר כבר בתחילת המאמר למייצג מבחירה של העמדה הנאורה, המבכרת את שלטון שכלו של האדם על פני כל מקור ידע אחר (למשל אלוהי או קולקטיבי).

על פי העמדה המתוארת במאמר זה, ססר מבלבל בין שאלת הדמוקרטיה במדינות ערב, לבין היותם של המשטרים החדשים ליבראליים ונאורים. הוא מחזיק בהנחה הסמויה, שמשעה שהתנועות האסלאמיות אינן מקבלות על עצמן את "עולה" של הנאורות הליברלית, הרי שאינן יכולות לתמוך בהקמתן של דמוקרטיות על

חורבות המשטרים האוטוריטריים. כך הוא מתאר ויכוח שהתפתח בעניין האבי הערבי בין אלו "שגרסו כי המזרח התיכון עומד בפני שטפון אסלאמי" לבין אלו "שטענו כי דמוקרטיה מזרח תיכונית חדשה מתהווה לנגד עינינו"¹⁴. כך, מניח ססר מבלי להגן על הנחה זו, ששטפון אסלאמי מנוגד באופן מהותי לדמוקרטיה. זאת, בניגוד לאבחנה הנכונה, שהאסלאם של האחים המוסלמים מנוגד לתפיסת הנאורות, אך לאו דווקא לדמוקרטיה. ססר מצר על מותו של תהליך החילון במזרח התיכון, שהוא מניח – שוב מבלי להוכיח זאת – שבלעדיו לא תיתכן דמוקרטיה מזרח תיכונית. גם בשביל ססר "המערב" הוא רק המערב החילוני והליבראלי. כל התנועות שהתנגדו מסיבות עמוקות לנאורות מבית מדרשו של קאנט, אינן נחשבות ל"מערב" על פי משנתו.

על אף שססר מזכיר ללא הרף את הזרמים המתנגדים לנאורות במערב, נדמה שהוא לא מצליח להשתחרר מזיהוי חד ערכי של דמוקרטיה עם ממשל חילוני נאור על פי הדגם של המהפכה הצרפתית. ססר שמקפיד להדגיש את ייחודיות המזרח התיכון, לא מצליח לשקול ברצינות את האפשרות להתפתחות דמוקרטיה המבוססת על עקרונות דתיים, ושאינה חורתת על דגלה את ריבונות האדם הפרטי. כיצד תראה דמוקרטיה כזו? ובכן, אחת מן האפשרויות הינה דמוקרטיה אסלאמית הנזונה מהשריעה, מגבילה את חלק מזכויות הפרט המקובלות בדמוקרטיות הליברליות (למשל בנושאי צניעות ויחסי גברים ונשים), אך עדיין מאפשרות בחירות חופשיות, שומרות על הפרדת הרשויות, על זכות הביטוי, ועל זכויות המיעוטים. דווקא חיבור כזה בין רצון ההמון לחופש ודמוקרטיה, לבין חברות מסורתיות הנשענות על יסודות האסלאם, עשוי להניב פירות הן ברפורמה איטית של האסלאם (לא לכיוון החילוניות אלא לכיוון סובלנות יתרה למיעוטים ולחופש הביטוי למשל) והן ביצירת דמוקרטיה המתאימה יותר לציבורים ולתרבות במזרח התיכון.

דווקא החיבור בין רצון ההמון לחופש ודמוקרטיה, לבין חברות מסורתיות הנשענות על יסודות האסלאם, עשוי להניב פירות ברפורמה איטית של האסלאם

נדמה שהסתכלות נכוחה בשורשיהן של הדמוקרטיה והנאורות, ועיון מעמיק במושגי היסוד של הפילוסופיה הפוליטית המערבית לסוגיה, היו מאפשרים לפרשנים להעלות אפשרויות עשירות יותר להתפתחויות העתידיות האפשריות במזרח התיכון המתהווה לנגד עינינו. העת הזו מחייבת יותר מתמיד גילוי סבלנות וזהירות בבואנו להעריך את גורל המהפכות ההסטוריות שמזעזעות את

המזרח התיכון בימים אלו ממש. אסלאם פוליטי אין משמעותו בהכרח אובדן הסיכוי לדמוקרטיה באזורנו. מטרת מאמר זה איננה לקבוע כיצד יראה העתיד במזרח התיכון. מטרת המאמר הינה להזהיר את הפרשנים מקביעות מוקדמות

מדי, ומחריצת גורל האזור מבלי לבחון גם אפשרויות חדשות, כגון הוצרותן של דמוקרטיות אסלאמיות במגוון צבעים.

הערות

1. כל הציטוטים מתוך: עזמי בשארה (עורך), **הנאורות - פרויקט שלא נשלם? שש מסות על נאורות ומודרניזם**, הקיבוץ המאוחד, 1997. עמ' 45.
2. שם. עמ' 49.
3. רס"ן מיכאל ורס"ן אלון, "אופטימיות אמריקנית ופסימיות מזרח תיכונית". **מערכות**, גיליון 393, פברואר 2004, עמ' 5. המאמר אינו אלא קריאת תגר על מדיניות "ייצוא הדמוקרטיה" של ממשל בוש הבן. הכותבים מכוונים לדוברי הממשל, שהסתמכו על השינויים הפוליטיים שהתחוללו במזרח אירופה ובדרום אמריקה כסימוכין לכך שניתן לחולל שינוי פוליטי דומה גם במזרח התיכון.
4. שם.
5. שם. עמ' 11.
6. **הנאורות - פרויקט שלא נשלם?**, עמ' 53-78.
7. שם. עמ' 77.
8. חלק מהמכללות השיעיות הדתיות המובילות באיראן מלמדות את כתבי הפילוסוף הגרמני מרטין היידגר. על פי **הגארדיאן** הבריטי פגש נשיא איראן, אחמדינג'אד, את מורו הרוחני, האיאתוללה מצבאח יזדי, בקורס שהעביר האחרון על היידגר באחת מהמכללות הדתיות ב-קום. היידגר הוא כנראה הפילוסוף הבולט ביותר בין מבקרי הנאורות במאה ה-20. ראו:
- Adrian Levy and Cathy Scott Clark, "War Games," *The Guardian*, December 8, 2007, <http://www.guardian.co.uk/world/2007/dec/08/iran.cathyscottclark>
9. אל"ם מיכאל, "עלייתו של 'הגל הירוק': התעצמות הזרם האסלאמי בצל הטלטה האזורית - והשלכות על ישראל", **מערכות**, גיליון 444, אוגוסט 2012. עמ' 12.
10. שם. עמ' 15.
11. אשר ססר, "מסורת ומודרנה באביב הערבי", **עדכן אסטרטגי**, כרך 15, גיליון 1, אפריל 2012. עמ' 27.
12. שם. עמ' 28.
13. שם. עמ' 29.
14. שם. עמ' 31.